

La 4 septembrie 1970, la Muzeul Egiptean din Torino a fost prezentat publicului un mic templu din epoca Dinastiei a XVIII-a, adus direct din Valea Nilului. Evenimentul a în-cununit o activitate de dată recentă pe care, pentru a pune mai bine în lumină valoarea monumentului, o vom infățișa pe scurt în cele ce urmează.

Cînd Bonaparte intră, în 1794, în Provincia Cisalpină, armatei sale i se alătură Bernardino Drovetti, un tînăr din aristocrația rurală piemonteză și — ca toți cei asemenea lui — un entuziast al teoriilor Revoluției. Energic, inteligent și ambițios, el își cîștigă repede pe cîmpurile de luptă din Italia și mai apoi din Egipt gradul de colonel, funcția de aghiotant de cîmp al Generalisimului și în fine, în 1803, sarcina de consul general al Franței în Egipt. Această din urmă funcție a păstrat-o douăzeci și patru de ani, depășind chiar și epoca tulbure a Restaurației; devenit persoană de încredere a khedivului Mehmet Ali, îl ajută pe acesta în acțiunea de modernizare a agriculturii și a industriei.

În același timp, Drovetti adună, prin intermediul unor agenți, o splendidă colecție de antichități pe care, la încheierea mandatului său în Egipt, o oferă spre cumpărare Franței; neîntîlnind o înțelegere promptă, așa cum se aștepta, repetă propunerea Piemontului. Aici găsește înțelegere, deși această achiziție prezenta un sacrificiu însemnat pentru resursele micului stat.

În fine, pentru a încheia, anul 1824 vedea colecția instalată în Palatul Academiei de Științe din Torino și un Muzeu Egiptean deschis publicului, muzeu în care se prezenta o civilizație pînă atunci ignorată, cu o panoramă completă a acesteia, extinsă de la artă la religie, la obiceiurile funerare și la viața de toate zilele, cu o colecție de statui regale rămasă apoi neegalată, cu sarcofage și mumii, mobilier casnic și instrumente de lucru, în fine cu papiri foarte numeroși, de orice categorie.

În același an, inițiativa guvernului piemontez e strălucit răsplătită. Jean François Champollion, după ce publi-

case în 1822 prima sa descifrare a hieroglifelor, n-a găsit aproape nimic în afara obeliscurilor de la Roma pentru a-și fructifica descoperirea; abia înștiințat de înființarea noului muzeu, se grăbește să-l viziteze. Aici, documentația care i se oferă îi întrece orice așteptare: pe baza ei reconstituie lista faraonilor și cronologia lor, schițează geografia și fixează cadrul complex al religiei Egiptului antic și, în fața capodoperelor sculpturale care-i sînt aduse, recunoaște artei egiptene — corectîndu-l pe Winkelman — valori tot atît de înalte ca acelea ale artei helenice. Într-un cuvînt, pune bazele unei științe noi — egiptologia — cu care trecutul, cunoscut pînă atunci grație documentației istorice romane și grecești pînă în secolul VII î.e.n., se lumina omului de azi pînă în secolul XXX î.e.n.

Repede însă marile capitale europene invidiază orașului Torino acest primat și „marile muzee” ale lui, deschise — după o concepție specifică epocii —, oricărei civilizații, și își adaugă cite o secțiune egipteană: astfel în 1826 — Musée du Louvre, în 1847 — Königliche Museen zu Berlin, în același ani British Museum și Ermitage; Musée Egyptien este întemeiat la Cairo în 1852 de învățați francezi, iar în 1911 Metropolitan Museum urmează exemplul european.

Achiziții și descoperiri ale unor campanii arheologice în Egipt au sporit colecțiile acestor instituții și au definit cadrul general al arheologiei egiptene, relevînd totodată că Muzeul din Torino ilustra într-un chip strălucit Noul Regat și perioadele tirzii dar adăpostea prea puține monumente ale marilor epoci premergătoare. În aceste împrejurări, un genial director al acestui muzeu, Ernesto Schiaparelli, a creat Misiunea Arheologică Italiană, cu care a condus la rîndul său săpături în Valea Nilului între 1900 și 1930; acestea i-au adus o asemenea cantitate de vestigii predinastice și din vremea Regatului Vechi și a celui Mijlociu încît a putut nu numai să umple golurile amintite, dar să adauge colecțiilor Noului Regat un tezaur unic — mormîntul intact al arhitectului Kha și al soției sale Mirit.

Fig. 1. Templul de la Ellesija, fațada în situ.

Ajunși aici, Torino se putea mândri cu un muzeu care, ca muzeu egiptean, nu era întrecut în lume decât de cel de la Cairo și, poate, de Secțiunea Egipteană de la British Museum, iar ca muzeu arheologic, în genere, e pe aceeași treaptă cu cele mai mari muzee întemeiate în peninsula italiană, care adăpostesc descoperirile ținuturilor lor proprii, ținuturi cu mult mai bogate în vestigii ale trecutului decât cel piemontez.

Cu aceasta, instituția torineză adăuga funcției științifice generale pe care o avea deja și o alta, mai particulară, dar tot atât de importantă, anume aceea de a dirija studiarea unui patrimoniu deja existent în Italia, compus din monumente sculpturale egiptene aproape toate tîrzii – și egiptizante, găsite în teritoriul nostru, care în afara Văii Nilului e cel mai bogat în astfel de descoperiri, monumente conservate fie în aria Romei și în zonele arheologice de la Villa Adriana și de la Pompei, fie în Muzeele Vaticanului, în Muzeul Termelor, la Villa Albani-Torlonia, în Muzeele din Benevent, Napoli, München și Zagreb. Aceștia li se alăturau colecții de antichități provenite din Egipt, care luaseră naștere datorită unui interes pentru arta egipteană apărut de timpuriu, suscitată în Italia de prezența descoperirilor amintite; aceste colecții sînt conservate acum în Muzeul Barracco din Roma, în Muzeul Etrusc din Florența, în Muzeul Arheologic din Bologna.

Ațiunea pe care o înfățișăm nu s-a încheiat totuși cu activitatea lui Schiaparelli; promovată pînă atunci de statul sard și apoi de cel italian, ea a fost continuată de autoritățile torineze și de cetățenii orașului, deveniți generosi mecenai. Această reluare a început din 1958, cînd Republica Arabă Unită a hotărît să construiască noul dig de la Assuan și a solicitat colaborarea întregii lumi pentru salvarea antichităților Nubiei, sortite să fie acoperite de apele lacului de acumulare.

În această împrejurare, Suprintendența pentru Egiptologie, organ al Ministerului Instrucțiunii Publice, pus în fruntea Muzeului, cu ajutorul autorităților municipale și al unor persoane particulare din Torino, a organizat trei campanii arheologice în Nubia; Universitatea din Milano a efectuat și ea șase campanii, în timp ce guvernul italian oferea o importantă contribuție financiară pentru salvarea templurilor de la Abu-Simbel.

În cele ce au urmat, din nou orașul Torino a adunat fondurile necesare salvării unui mic templu rupestru, situat la circa 200 km sud de Assuan, la Ellesija. Operația a fost

dusă la capăt în 1965 de tehnicienii ai R.A.U., sub responsabilitatea științifică a Suprintendenței amintite și a pus la grea încercare tenacitatea arheologilor și ingeniozitatea inginerilor. Într-adevăr, din 1914, de la construirea primului baraj de la Assuan, templul era inundat în fiecare an de creșterea apelor Nilului; în plus, templul se deschidea în mijlocul unei porțiuni a ripei podișului arab care se continuă abruptă pe mulți kilometri, atît spre nord cît și spre sud, și care face inaccesibil monumentul din partea opusă fluviului. În afară de aceasta, pragul sanctuarului era abia cu un metru mai sus de cîmpia aluvionară din față, întinsă înainte pînă la fluviu și lateral circa doi kilometri, atît de joasă încît nu putea fi străbătută decât după ce Nilul cobora la nivelul minim. În 1964 însă fluviul nu scăzuse de loc, iar pentru anul următor se prevedea o scădere de scurtă durată și parțială, după care barajul trebuia închis și apele ar fi acoperit definitiv Nubia.

Aceștia sînt auspiciile operației, care a început în iulie 1965 îndată ce Serviciul Hidrografic al Nilului a anunțat începutul scăderii prevăzute. Imediat o mică flotilă cu personalul și instrumentele necesare pentru lucru a fost expedită de la Assuan de către „Service des Antiquités de l’Egypte” și a aruncat ancorele pe malul opus monumentului, pentru a aștepta coborîrea apelor. Îndată ce a fost posibil, s-a făcut trecerea cu barca la fața locului și, cu apa pînă la genunchi, s-au făcut lucrările pregătitoare; apoi a fost adus în fața templului un ponton și a fost încărcat cu oameni și instrumente. Templul era alcătuit dintr-o fațadă obținută prin netezirea peretelui inegal al ripei podișului și o încăpere scobită în stîncă; cea dintîi, care purta inscripții, trebuia detașată prin desprinderea de blocuri, apoi trebuia săpat un coridor de jur împrejurul încăperii, ai cărei pereți decorați cu reliefuri trebuiau tăiați de asemenea în blocuri. Apa mai scăzu încă și pontonul se sprijini pe fundul redus la o mlaștină de nestrăbătut, fără a se mai putea spera ca fluviul să scadă mai mult și să îngăduie întărirea terenului. De acolo, de pe acel ponton pe care erau instalați, lucrătorii egipteni au reușit să termine operația în douăzeci de zile de lucru încordat; din fericire stîncă nu era dură și a fost suficientă folosirea ferăstraielelor și a tîrnăcoapelor. Cinci zile mai tîrziu apele Nilului reîncepeau să se ridice și pontonul, din nou plutitor, încărcat cu prețioasele blocuri a fost remorcat pînă la Assuan.

Fig. 2. Templul de la Ellesija. Una dintre scenele în relief din interior: Tutmes al III-lea încadrat de zeițele Satis și Anukis.

Eforturile noastre au avut la capătul lor o răsplată inestimabilă. În climatul de simpatie pentru Italia și ca punere în practică a programului de salvare privind Nubia, care prevedea donarea de către R.A.U. a patru sanctuare nubiene, între care chiar cel de la Ellesija, către națiunile cu cea mai importantă contribuție la acțiunea de salvagardare, guvernul egiptean a hotărât să recunoască meritele Italiei în această întreprindere și să-i dăruiască în chip generos templul despre care e vorba, cel mai vechi și mai prețios de pe listă.

Monumentul a fost transportat la Torino și reconstruit în Muzeul Egiptean. Lipsa de duritate a rocii, care ușurase atât de mult operația de tăiere a blocurilor, a ridicat atunci dificultăți enorme. În această fază a fost de asemenea stringentă o alegere: cum micul templu nu mai păstrase *in situ* nici plafonul original, prăbușit, nici pavimentul de pământ bătut, îndepărtat de apele Nilului, era deci necesară alegerea între un criteriu purist, de simplă expunere a blocurilor cu reliefuri ca atare, într-o structură din care doar puțini specialiști, arhitecți și arheologi, ar fi știut să-și reprezinte imaginea monumentului original, și un criteriu didactic de restituire a întregului complex. În cele din urmă, avându-se în vedere că statutul Muzeului îl definea ca o instituție destinată publicului și că frecvența de trei sute de vizitatori pe zi confirma prioritatea drepturilor marelui public, a fost hotărâtă reconstituirea. Pavimentul și tavanul au fost refăcute în așa fel încât să reproducă pe cele originale și să evoce atmosfera magică a grotei; ele au fost însă separate de pereți printr-un șanț perimetral, care, în afară de rostul de a acuză natura diferită a celor două elemente, a servit și pentru a instala în el sursele de lumină și pentru a rezolva astfel problema, și ea foarte dificilă, a iluminării.

Și această cea mai recentă achiziție a Muzeului, ca și cea de la începuturile sale, a dat un rezultat neașteptat. Micul sanctuar este o ctitorie din jurul anului 1450 î.e.n. a lui Tutmes al III-lea și reprezintă cel mai vechi sanctuar rupestru din Nubia; el cuprindea în interior reliefuri de foarte mare valoare, încă bine conservate în ciuda stricăciunilor vremii și ale inundațiilor. Toate aceste lucruri erau cunoscute și tocmai de aceea s-au făcut eforturile pentru salvarea monumentului. Totuși studiul, posibil la Torino în condiții mult mai favorabile decât *in situ*, i-a revelat alte noi valori.

În primul rînd în ce privește arhitectura. Templul măsoară numai 6,5 m în adîncime și 5,5 m în lărgime și e alcătuit dintr-un vestibul și o cella, cu alte cuvinte din cele două încăperi care sînt ultimele și cele mai sacre în templul egiptean de plan longitudinal. Acest tip de temple cu structură redusă, sau „tempietto” cum l-a numit în mod exact Rosellini, fusese deja adoptat și realizat ca edificiu de către suveranii Regatului Mijlociu în forturile din Nubia, apoi reluat de Hatșepsut, dar construit ca templu rupestru. Tutmes al III-lea a repetat și el la Ellesija modelul rupestru, fără îndoială pentru că era potrivit acestui loc, în care pe atunci fluviul curgea cu mult mai aproape de faleza podișului decât în vremurile noastre și care, prin urmare, nu îngăduia așezarea aici a unui templu de plan longitudinal complet. Tutmes a dorit însă ca această „imitație” să fie perfecționată, cu o adecvată inserare în peisaj și cu o concepție spațială internă cu totul nouă, mai precis, cu adăugarea unei grandioase fațade săpate în rîpa dinspre fluviu și, în plus, tăind în formă de boltă tavanele celor două încăperi – procedeu foarte rar, căci construcțiile de piatră și încăperile tăiate în stîncă de către egipteni au de obicei plafoanele plate. De asemenea, cella e articulată direct de vestibul, în vreme ce aproape întotdeauna în arhitectura egipteană de la Regatul Mijlociu încoace legătura între încăperi e marcată de intrări formate din ușori și arhitravă.

O atare creație spațială îi fusese, poate, sugerată lui Tutmes al III-lea de modele de temple construite în epoca arhaică și pierdute pentru noi; fără a aduce în discuție indiciile în favoarea acestei ipoteze, vom observa mai curînd, ca lucru cert, că regele a simțit în orice caz și a exploatat pe deplin acea valoare sporită a spațiului care e proprie încăperilor tăiate în stîncă. Din păcate, această

valoare n-a mai fost percepută de către succesori, care, deși au imitat chiar Ellesija, realizînd pînă la urmă temple întregi rupestre, mereu mai grandioase pînă la cele colosale de la Abu Simbel, s-au reîntors la schemele mai uzuale ale arhitecturii.

Paralel, decorația templului de la Ellesija a revelat și pentru domeniul religios un progres și un regres similar.

O stelă de întemeiere incizată pe fațadă îl înfățișează pe Tutmes al III-lea dedicînd templul zeului Horus – foarte veche divinitate solară a Egiptului, indicat însă aici ca originar din Aniba, un oraș în apropiere de Ellesija – și soției sale Satis, la origine divinitate a regiunii Asuan; în plus, un basorelief întinzîndu-se în bandă continuă de-a lungul pereților sanctuarului pe aproape douăzeci și doi de metri, comportă douăzeci și opt de scene de cult fiecare închinată de suveran la una sau două divinități (reprezentările de divinități sînt treizeci și unu în total, dar unele se repetă și astfel divinitățile celebrate sînt de fapt nouăsprezece). Unele dintre divinități sînt pur egiptene, altele însă sînt egiptene transplantate în Nubia sau legate de ea prin mituri, altele, în fine, sînt originare din Nubia. Seria figurată alcătuiește o teologie egipto-nubiană în care fenomene de fuziune religioasă, deja apărute în religie în chip spontan și sporadic începînd cu Regatul Mijlociu, apar fixate și canonizate.

În ansamblu, arhitectura și decorația descrie demonstrază în mod limpede că Tutmes al III-lea înțelesese să facă din Nubia încă primitivă un ținut egiptizat, aducînd aici cele două creații mai înalte ale Egiptului – arhitectura și religia, dar după cum prima a fost adaptată terenului, cea de a doua a fost adaptată spiritului localnicilor.

Anii au trecut; în 1370 î.e.n. suveranul reformator Amenhotep al IV-lea a martelat și la Ellesija figurile zeului condamnat Amon. În jurul anului 1260 î.e.n. Ramses al II-lea a pus să fie din nou incizate, dar a modificat statuile lui Horus din Aniba, Tutmes al III-lea și Satis șezînd, tăiate în peretele din fund al celei în statui ale lui Amon din Teba, zeul din nou triumfător în Egipt, a lui Ramses al II-lea însuși și a zeului Horus din Aniba, coborît la rangul de a doua divinitate tutelară a templului. Aceleași divinități sînt reprezentate pe o stelă incizată alături de cea inaugurală, pentru a comemora restaurarea. Și în toate celelalte splendide temple închinare de Ramses în Nubia, noua religie egipteano-nubiană apare înlocuită de vechea teologie egipteană, în spiritul naționalist și intolerant care distinge dinastiile a XIX și a XX-a de cele anterioare. Experimentul tutmesian de acculturare religioasă durase totuși îndea-juns pentru a atinge un succes deplin: Nubia egiptizată va rămîne ca atare pînă la 500 e.n., la apariția creștinismului; în partea meridională, devenită independentă din anul 750 î.e.n., suveranii din Napata și Meroe, și în Nubia septentrională, din 300 î.e.n., Ptolemeii și apoi Roma vor reproduce, în esență, aceeași politică a lui Tutmes.

O ultimă transformare a mai suferit templul din Ellesija în secolul al VII-lea; cruci latine incizate la intrare și pe fiecare perete dovedesc că a fost folosit ca biserică.

Aceste constatări confirmă validitatea unei alte hotărîri pe care Supraintendența o luase în cursul lucrărilor de salvare a templului. În fapt se intenționase la început să se reconstituie monumentul, chiar donat fiind statului italian, în teritoriu egiptean, în apropiere de Asuan, într-un peisaj care să fi fost măcar asemănător celui original, alături de alte temple nubiene deja reconstruite acolo. Mai apoi a prevalat considerentul că, alături de acestea, cu mult mai mari, templul de la Ellesija ar fi rămas în umbră, așa cum fusese deja neglijat de turiști și învățați începînd de la 1800; la Torino, în schimb, așezat alături de o statuie colosală a fondatorului lui, ajunsă deja la muzeu împreună cu Colecția Drovetti, și alături de numeroase alte documente ale Egiptului faraonic, ar fi fost pus în lumină de acestea și s-ar fi pus în valoare reciproc, cu o nouă semnificație istorică.

Mai mult încă, aici e de sperat că mesajul de pace pe care îl poartă monumentul de la Ellesija, ca expresie atât a intențiilor ctitorului său cit și a admirabilei colaborări internaționale grație căreia a fost salvat, să fie mai bine recepționat în epoca noastră încă umbrată de particularisme și disensiuni.